



Apjir/ e-ISSN: 2602-2893

Cilt: 7, Sayı: 1, 2023, ss. 130-146/ Volume: 7, Issue: 1, 2023, pp. 130-146

Journal homepage: <https://apjir.com/>



KİTAP TANITIMI/BOOK REVIEW

ORTAÇAĞ'DA İSLAM VE SEYAHAT BİR ÂLİM UĞRAŞININ TARİHİ VE ANTROPOLOJİSİ

“Touatı, Houarı. *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 3. Baskı, 2021, 255 s.”

Hediye GÜLTEKİN

Doktora Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Isparta
PhD Student, Süleyman Demirel University Faculty of Theology, Isparta/Turkey

hediye2001@gmail.com

orcid.org/0000-0001-9816-6460

ror.org/04fjte88

Öz

Bu tanıtım yazısı Houarı Touatı adlı yazarın kaleme aldığı *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat - Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi* adlı kitabını tanıtmak üzere kaleme alınmıştır. Kitap, Müslümanların Ortaçağ döneminde yaptığı seyahatlerin nedenini ve nasılımı tarihi ve antropolojik açıdan incelemek, tahlil etmek, Batıdaki veya antik çağlardaki seyahatlerle kıyaslamak amacı ile yazılmış bir tarih araştırmasıdır. Kitabın adından da anlaşılacağı üzere yazar, seyahatin sadece tarihini incelememiş, bu seyahate Müslümanları sevk eden sebepleri de sonuçları ve etkileri ile birlikte tahlil etmiştir. Bilindiği gibi Müslümanlar Hz. Peygamber zamanından itibaren seyahat etmişlerdir. Hicaz'da bir peygamber çıktığını duyan bazı kimseler o peygamberi tanımak, Kur'an'ı, İslâm esaslarını ve yeni dinin tatbikatını öğrenmek amacıyla onun yanına gelmişler, ihtiyaç duydukları bilgileri öğrendikten sonra kabilelerine dönüp öğrendiklerini anlatmışlardır. Yine hac ve umre ziyareti dolayısıyla Hicaz'a gelenler de bu yolculukları sırasında hem bilgi edinmişler hem de bu bilgiyi İslam memaliki içinde taşımışlardır. Hulefâ-yi Râşidîn döneminden itibaren İslâm dinini yaymaya vesile olan fetihleri kolaylaştırmak, fetihler neticesinde genişleyen İslâm topraklarını oluşturan beldeleri ve halklarını tanımak gibi sebeplerle de seyahatler gerçekleştirilmiştir. Adı geçen kitap bu seyahat olgusunu kıyaslamalı olarak incelemiş ve seyahatlerle Müslümanların neyi hedeflediklerini ve bu hedefe ulaşım ulaşımadıklarını incelemiştir.

Anahtar Kelimeler: Seyahat, Tarih, Antropoloji, İslam.

ORTAÇAĞ'DA İSLAM VE SEYAHAT BİR ÂLİM UĞRAŞININ TARİHİ VE ANTROPOLOJİSİ

Abstract

This introductory article has been written to introduce the book called *Islam and Travel in the Middle Ages - History and Anthropology of a Scholar's Work* written by the author Houari Touati. The book is a historical research written to examine and analyze the why and how of the travels of Muslims in the Middle Ages from a historical and anthropological point of view and compare them with the travels in the West or in ancient times. As the title of the book implies, the author did not only examine the history of the travels but also analyzed the reasons that led Muslims to these travels, together with their consequences and impacts. As it is known, Muslims have travelled since the time of the Prophet Mohammad. Some people who heard that a prophet had appeared in the Hejaz came to him in order to get to know that prophet, to learn the Qur'an, the principles of Islam and the practice of the new religion, and after they obtained the information needed, they returned to their tribes and told what they had learned. Again, those who came to the Hejaz for pilgrimage and umrah visits both gained knowledge and carried this knowledge within Islamic countries. From the time of The Rashidun Caliphs, travels were also carried out for reasons such as facilitating the conquests that were instrumental in spreading the religion of Islam and getting to know the towns and peoples that formed the Islamic lands that expanded as a result of the conquests. The aforementioned book examines this travel phenomenon comparatively and examines what Muslims aim with their travels and whether they reach this goal.

Keywords: Travel, History, Anthropology, Islam.

Giriş

Müslümanlar Asr-ı saâdet ve Hulefâ-yi Râşidîn döneminden itibaren seyahatler yapmışlardır. Aslında ilk Müslümanları oluşturan Araplar İslam'dan önce de seyahat eden bir millettir. Bunun en önemli örneği Kur'an'da Kureyş suresinde işaret edilen (Kureyş 106/1-2) yaz ve kış dönemlerinde yapılan ticaret amaçlı yolculuklardır. Özellikle hac ve umre ziyareti dolayısıyla da Hicaz'a gelinip gidilirdi. Hz. Peygamber'in ilk gönderildiği dönemlerde de insanlar Onu tanımak, Kur'an'ı, İslâm esaslarını ve yeni dinin tatbikatını ondan öğrenmek maksadıyla onun yanına gelmişler, ihtiyaç duydukları bilgileri öğrendikten sonra kabilelerine dönüp oradakilere bu bilgileri anlatmışlardır. Yolculuk yapmaya genelde alışkın olan ilk Müslümanlar, son peygamberin getirdiği son din olan İslam'ı yeryüzünün her tarafına yaymayı hedefleyen fetihler yapma, bu fetihlerle genişleyen İslam topraklarını oluşturan beldeleri ve halklarını tanıma, başta hadis olmak üzere çeşitli ilimleri tahsil etme vb. amaçlarla seyahatler etmiştir.

Ortaçağ'da Müslümanların İslam memalikindeki seyahatleri, bu seyahatlerin niteliği ve niceliği açısından dikkat çekicidir. Elimizdeki eser bu seyahatlerin niye yapıldığını anlamaya çalışmıştır. Tam olarak bu kadar çok seyyahın motivasyonunun ne olduğunu merak etmiştir. Bu sorusunun cevabını ise yolculukların sonuçlarını değerlendirerek bulmaya çalışmıştır.

Ortaçağ'da İslam ve Seyahat Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi adlı eser,¹ giriş ve sonuç ile beraber, dokuz bölümden oluşmaktadır. Kitabın sonuna bazı kelimelerin ve terimlerin manalarının kısmen açıklandığı bir “kavram sözlüğü” eklenmiştir. Kaynakça kısmı ise üç kısımdan oluşmaktadır: Birinci kısımda Arapça el yazması olup daha çok Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunan eserler sayılmıştır. İkinci kısımda yine Arapça klasik kaynaklar sayılmış olup, oldukça zengin bir listedir. Üçüncü kısım ise modern zamanlarda yazılan kitap ve makalelere ayrılmıştır.

Ortaçağda Seyahat

Kitapta seyahat olgusunun işleneceği dönem miladi 8. ve 12. yüzyıllar arasındadır. Batılıların *Ortaçağ* dedikleri bu dönem Müslümanların en parlak ilmî dönemleri olan hicrî 2. ve 6. yüzyılları içermektedir. Bu dönemde Müslüman âlimlerin yaptığı seyahatlerin yoğunluğu yazarın dikkatini çekmiş ve seyahatin Müslümanlar için ne ifade ettiğini anla(t)maya çalışmıştır. Müslümanların seyahate yüklediği anlamı açıklamıştır: Onca zorluğuna rağmen seyahat, Müslüman kişiyi âlimlik mertebesine ulaştıran bir dönüşüm yoludur. Bu, bilgi edinmek için bir yöntemdir, üst düzey entelektüelliğin bir simgesidir ve bilgi edinmek kadar bazı deneyimler de kazanmaktır. Yazara göre seyahat olgusunun içeriği tahlil edilirse o dönemde bilginin elde edilme yöntemleri de sorgulanmış olur ve Müslüman âlimlerin binlerce kilometre yolu kat etmelerine sebep olan ilim anlayışları ve dünya görüşleri anlaşılabilir. İslam bilim tarihi içerisinde seyahatlerin yapıldığı tarih 8. yüzyıl iken seyahatnamelerin yazıldığı tarih 12. yüzyıldır. Sadece seyahatin değil, seyahat etmek ile seyahati yazmak arasındaki bu tarih açıklığının nedenleri de irdelenmelidir.

Bir antropoloji araştırması olan kitapta Batılıların seyahat amaçları ile Müslümanların seyahat amaçları karşılaştırılmıştır. Müslüman âlimlerin kendilerine has, farklı bir seyahat anlayışına sahip oldukları belirtilmiştir. Batılı seyyahlar “başkasını -ötekini- görmek, anlamak ve onun aynasında kendi tekilliğini fark etmek” için seyahat etmiştir. Oysa Müslüman âlimler, İslam coğrafyasında ortak bir dil ve metin geliştirip öteki ile “aynılaşmak” için yolculuklar yapmışlardır. Bu amaç farkı, iki dünya görüşü arasındaki temel farktır. Bu farklı amaçların en önemli göstergesi, dört yüzyıl süren bu seyahatlerle tüm İslam coğrafyasının Müslümanca bir bakış açısı ile donatılmış olmasıdır. Müslüman âlimler, hemen tamamen İslam memâliki içinde seyahat etmişler, böylece din birliğiyle beraber, coğrafi bir birlik de oluşturmuşlardır.

Kitapta yazar, sırasıyla, muhaddisleri, dilcileri, coğrafyacıları, sûfîleri, murabıt-mücahitleri yolculukları açısından incelemiş ve bu kesimlerin yolculuklarının nedenini ve nasılını ortaya koymuştur. Onun muhaddisleri seçmesinin nedeni, hadis ilminin etkinliğini sorgulayarak bu ilmin önce gerçek bir seyahat bilgibilimini nasıl ürettiğini sonra da bu bilgibilimin zamanla nasıl gelişerek İslâmî bilginin bütününe hem dinî hem

¹ Houarı Touati, *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 3. Baskı, 2021).

de din dışı alanlara yayıldığını anlamaktır. Böylece muhaddislerin hayat felsefelerini Kur'an ve Sünnet'te sunulan hayat felsefesiyle uyumlu kılan inanç sistemini ümmete nasıl kazandırdıklarını da anlaşılacağını düşünmektedir.

Yazar, hadis ilmi ile gelişen İslam bilgi usulünün ve kavramsal araçlarının yaygınlaşmasının ilk sonuçları dil ilminde kendini gösterdiği için, dilcilerin seyahatleri üzerinde durduğunu söylemiştir. Daha geç bir dönemde ise fıkın kavramsal çerçevesine dayanan coğrafyacıların bilgi edinme yollarına bizzat görüp şahit olmayı da eklediklerini ve böylece "görmenin" İslam devletini hem siyasi olarak hem de inanç yönüyle birlik-bütünlük haline getirmenin bir ilkesi haline getirdiklerini düşündüğü için coğrafyacıları inceleyeceğini belirtmiştir. İslam tanımında küçümsenemeyecek bir rol oynadıkları için sûfleri de incelemek zorunda hissettiğini belirtmiştir. Zira sûflerin bazı üyeleri büyük seyyahlardır. İlimin dışında başka amaçlar taşıyan seyahatleri de vardır. Bunlardan biri de İslam topraklarını savundukları için Müslümanlar arasında pek makbul olan murabitların seyahatleridir. Kitabın bir bölümü de neden yapıldığı anlaşılan seyahatlerin nasıl yapıldığını incelemeye ayrılmıştır.

Yazar, İslam bilim geleneğinin ilk dört yüzyılda kitabı mı yoksa hocayı mı ya da başka bir deyişle dinlemeyi mi yoksa okumayı mı önemseydiğini sorgulamış ve bu konunun İslam âlimleri arasında da uzun süre tartışıldığını, sonuçta bu âlimlerin ilk dönemde bilgiye bir silsile ile birlikte yetkin bir müderrisin onayıyla ulaşılabileceğini bir kural olarak benimsediklerini belirtmiştir. Bu kuralın sonucu olarak âlim olmak isteyenlerin seyahate çıkmak zorunda olduklarını, ancak müderrisi, hocayı yani dinlemeyi esas kabul eden anlayışın zamanla yerini kitaba yani okumaya ve yazmaya bırakmak zorunda kaldığını tespit etmiştir. Devletlerin ve eşrafın kütüphaneler kurdurması ile kitaplara ulaşmak için de yolculuklar yapılmaya başlandığını belirtmiştir.

Seyahate Davet

Muhaddislerin seyahatlerinin sebeplerinin sorgulandığı bu bölümde yazar, nasıl bir bilgi anlayışının kişileri böylece yollara düşürdüğünü irdelemektedir. İlim için seyahat etmeyi muhaddislerin çıkarttığı tezine itiraz etmiştir.² İlim yolculuklarının başladığı 2/8. yüzyılın sonlarından önce kendilerine muhaddis denilen bir hadis âlimleri sınıfının henüz oluşmadığını, hadis ilminin ancak 3/9. yüzyılda olgunlaştığının söylenebileceğini iddia etmiştir. Oysa sonraki sayfalarda Hz. Peygamber'e yakın olanlardan bir şeyler öğrenmek için yolculuk yapıldığına dair örnekler vermiştir. Muhaddislerin peygamber sözlerini toplamak, tashih etmek ve hadislerin içindeki çelişkileri gidermek için hadis toplamaya çıktıklarını ifade etmiştir. Onların geliştirdiği "silsileye dayalı bilgi" kurumunun bu toplanan bilginin güvenilir olmasını sağladığını, bu kurumun daha önce hiçbir sistemle karşılaştırılmayacak ölçüde geliştiğini tespit etmiştir. Hadisleri muhtelif bölgelerden ve kişilerden toplayarak sadece tashih yapılmamaktadır, farklı kişilerde bulunan küçük bilgi

² Bu ona göre Ignaz Goldziher'in (1850-1921) iddiasıdır.

kırıntılarını birleştirerek bütüncül gerçekler de ortaya çıkarılmaktadır. Fetihler sonrasında giderek karmaşık hale gelen toplumsal hayatın düzenlenmesi için ulema özellikle de fıkıhçılar hadislere ihtiyaç duymaktadır, üstelik fetihler sırasında hadisleri bizzat ilk ağızdan alan sahabe ve tabiinin vefat etmiş bu sebeple hadislerin yok olma tehlikesinin belirmiştir. Dolayısı ile bir ilden bir ile hadis almak için seyahat etmek bir mecburiyet halini almıştır. Hadis senetlerinin güvenilirliğini araştırmak için de seyahatler yapılmış ve bu araştırmalar sonucunda da yeni bir bilim dalı ortaya çıkmıştır: Rical ilmi.

Bölümün sonunda yazar, muhaddislerin ve hadis ilminin nasıl bilgilim ürettiğini de ortaya koymuştur. Hadis ilminin gelişimi içerisinde dinî-dinî olmayan ilimlerde kullanılmak üzere bilgilimin ve bilgi felsefesinin geliştirildiğini ve hadise dair çalışmaların bu sürece katkı hatta öncülük yaptığını tespit etmiştir.³ Yazar seyahatin bilgilim için ne ifade ettiğini şu sözlerle açıklamaktadır: “İslamî bilginin kurucuları bilimsel girişimlerine silsileye dayanan hukukî bir çerçeve çizdikleri için, seyahat bu bilginin başlıca özelliklerinden biri haline gelmiştir. Çünkü seyahat, güç ve saygınlık sağlamasının dışında bilgi parçacıklarını ellerinde bulunduranları bir dayanışma zinciri içinde yakınlaştırma, böylece de bütünün gerçekliğini doğrulama yetisine sahiptir.”⁴

Çöl Okulunda

Dil bilimlerine ayrılan ikinci bölümde dilci seyyahların çöllere niçin gittiği sorusuna cevap aranmaktadır. Böylece seyahati mecbur eden nedenlerden sonra kimlerin seyahat ettiği konusuna geçilmiştir. Yazara göre kısmen dini dünyadan çıkan ve daha çok eski şair ve nassaplardan oluşan dindışı âlimler⁵ -bu arada şairler ve yazarlar- da muhaddisler gibi İslam'ın kültür başkentlerine yolculuklar yapmışlardır. Onların amacı, Bedevîlerle karşılaşmak ve onların ağızlarını, şiirlerini ve rivayetlerini öğrenmektir. Basralılar ve Kûfeliler bu dili, yani arı, duru Arap dilini, bizzat çöle giderek ve orada bir süre konaklayarak veya ticaret için şehirlere (yıllık panayırlara) geldiklerinde Bedevîlerden derlemişlerdir. Sonuçta Basra ve Kûfe iki büyük dil okulu olarak şöhrete kavuşmuş ve bu iki dil okuluna Endülüs'ten Sind'e kadar pek çok öğrenci gelip gitmiştir.

Çölde konaklamak, toplumsal, tarihsel ve filolojik malzeme toplama işini oluşturan bir adımdır. Yazar muhaddislerin bilgi edinme yol ve yöntemlerini dildilerin de benimsediklerine vurgu yapmaktadır. O dönemin âlimlerinin dile dair kaynakları şöyle sıraladığını belirtmiştir: “Büyük âlimlerin kitaplarında yazdıkları çölde araştırma yapmanın yerine geçemez. Hocaların yanında dil biliminin sözlü aktarımla (rivayet) derlenmesi ikinci

³ Yazar bölümün başında Goldziher'in seyahati muhaddislerin başlattığı tezine itiraz etmiştir. Ancak bölüm boyunca muhaddislerin faaliyetlerinden bahsederek bu faaliyetlerin hangi sebeplerle seyahat etmeyi gerekli kıldığını açıklamıştır.

⁴ Touati s. 43.

⁵ Dindışı âlim” ifadesi eğer bir çeviri hatası değilse Müslüman âlimler için kullanılması uygun bir ifade değildir.

sıradadır. Sonra da konu ile ilgili yazılanların okunması gelir.” Onuncu yüzyıl dilcileri dili öğrenmek için ilk olarak çöle gitmeyi ve hatta orada bir süre yerleşmeyi şart koşmuşlardır. Sonraki yöntemler, sözlü rivayetleri dinlemek ve sekizinci ve dokuzuncu yüzyılda yazılan kitapları okumaktır.

Rivayetle ilgili olarak muhaddislerin uğraştığı ve ilgilendiği, ravilerin güvenilirlik sorunu, dilciler için de geçerlidir. Dinleme (sema) olmaksızın sadece kitaplarda görme yani bulma (vicade) dilciler için de sorunlu bir yöntem sayılmıştır. Asıl önemsedikleri kaynak kişiyle derleyicinin karşılaşmasıdır. (sema’, dinleme) Bunun da en mükemmel yolu seyahattir. Yazar sonraki yüzyıllarda izin verilen “icazet” yönteminin ilk dönemlerde seyahatin alternatifi olduğu için reddedildiğini, daha sonraları kabul edildiğini belirtir ancak her ne kadar kabul edilse de hiçbir şekilde “hocadan dinleme-sema’nın” yerini tutamamıştır. Zaman değiştikçe ilim edinme yollarının değişmesi ve ilmin kitaplardan edinilmesi kaçınılmaz olmuştur. Onuncu yüzyılın sonunda Bedevîlerin eski ahlak ve saflıklarının bozulması, diğer şehirli halklar ile karışıp arı-duru dillerini kaybetmeleri sebebiyle, dilin inceliklerine ulaşmak için çöle yolculuk geleneği gücünü yitirmiştir.

2/8. yüzyılda yaşayan bu çöl-gezgin dilbilimci âlimlerin yerini 3/9. yüzyılda onların öğrencileri almıştır. Ama bu öğrenciler hocaları kadar çok gezmemiş, onların derlediği malzemeyi tasnif etmekle uğraşmışlardır. Büyük nakilciler (ravi) yerlerini zamanla yazarlara (müellif) sonra da derleyici-yazarlara (musanniflere) bırakmışlardır. Musannifler, bu yüzyılda büyük atılım yaparak gelişen kütüphanelerde çalışmışlardır. Bu derlemeleri toplamış, yayımlamış ve yorumlayarak açıklamışlardır.⁶ Musannifler bu görevleriyle, çağının entelektüel kültürünü yönlendiren ilim insanları olarak öne çıkmışlar ve onların mesailerinin sonunda yepyeni yazılı edebiyat türleri ortaya çıkmıştır: Sözlükler, fihristler, çok çeşitli konuları bir araya toplayan derlemeler gibi. Bu süreçte hem kütüphaneler hem de kâğıt sanayii de gelişmiştir.

Seyahatin Bedeli

Yazar bu bölümde, seyahatin maddi ve manevi bedellerini, nasıl finanse edildiğini, nelere mal olduğunu ve nelerden vazgeçildiğini sorgulamıştır. Seyahatin pahalı bir iş olduğu düşüncesiyle bu işin maddi destekçileri araştırılmıştır.⁷ Görülen o ki ilim taliplerini çoğunlukla aileleri finanse etmiştir. Kendilerine miras kalan seyyah-âlimler olduğu gibi, ticaret yapan babalarının yanında gezen ve bu arada ilim yapanlar da vardır. Seyyah-âlimlerin bazen bu ticareti bizzat kendilerinin yaptığı da görülmüştür; zira ticaret yolları

⁶ Yazar, musannif tiplemesini hafiften küçümser gibidir. Ona göre seyahat etmeyi değil de zengin kütüphanelerde oturarak çalışmayı tercih eden musannif, “kitap toplamak, eser yayınlamak ve çıkartılması gerekli dersleri saptamak için kitap metinlerini yorumlamakla” meşgul yeni bir âlim tipidir.

⁷ Bu bölüm daha önceki kaynaklarda var olan ancak çok da tartışılmayan bir konuyu gündeme getirdiği için oldukça ilginç bilgi ve yorumlar içermektedir.

ile ilim yolları hem kervanlarda hem de varılan şehirlerde sık sık kesişmiştir. Ancak çok zor şartlar altında, aç biilaç, üç kuruşuz yolculuklar yapanların sayısı da az değildir.

Yazar tabakat kitaplarında, yapılan seyahatlere harcanan paraların zikredildiğini, Müslüman âlimlerin bu işe ne kadar önem verdiklerini göstermek istedikleri için bundan bahsettiklerini, böylece hem ilmî bir faaliyet hem de bir hayır işi yaptıklarına inandıklarını, başkalarına kendilerini beğendirmek için büyük harcamalar yaptıklarını, hatta aynı zamanda etraflarına bağışlarda bile bulduklarını iddia etmektedir. Seyyah-âlimlerin, bu zorluklara rağmen gece gündüz çalışarak bulunabilecek azami bilgiyi derlemeyi bir saplantı haline getirdikleri, çoğunlukla etraflarından kopuk bir hayat yaşadıkları ve bu süreçte ailevi ve sosyal sorumluluklarının yükünü ailelerine attıkları ifade edilmektedir.

Yazara göre seyyah-âlimler bu seyahatleri sırasında dayanıklılık, züht, perhiz vb. sınavlar vererek fedakârlık ruhu kazanmış ve ideal adam olma fırsatı yakalamışlardır. Çünkü seyahate sadece ilim öğrenmek için değil, erdemler edinmek için de çıkılır. Bu uğurda seyyah-âlimler önce hocaların huzurunda onurlarını, sonra da sağlıklarını bile kaybetmişlerdir. Bunun farkında olan hocalar (müderrisler) öğrencilerini uyarılmış, ilim talebi, gurbet ve seyahatle kazanılan erdemlerin çok kıymetli olduğunu ve ilim yolunda bazı sıkıntılar çekmenin normal olduğunu, çok yemenin ve şişman olmanın ilim talebine olumsuz etki edeceğini, sıkıntılara katlananların hedeflerine ulaşabileceğini onlara hatırlatmışlardır. Bütün ilim hayatını gece-gündüz diğer öğrencilerin ve hocaların yanında geçiren seyyah ilim talipleri, cerh edilmemek için azami gayret göstermeleri gerektiğinin farkındadırlar. Bu sebeple yazar, bu seyahatlerin seyahat yapanlar üzerinde bir baskı oluşturduğunu da iddia etmektedir.

Kendi Gözleri ile Tanık Olmak (Autopsia)

Bu bölümde olaylara, şeylere ve bilgiye bizzat görerek tanık olmak konusu işlenmiştir. Görmeye dayalı bilgi daha deneysel bir bilgidir. Bu bölümde Müslüman âlimlerin gündemine deney yapmak ve sonuçlarını görmek konusunun nasıl girdiği araştırılmıştır. Yazar “görmenin/bakmanın” Arap-İslam kültüründe hep önemli olduğunu ancak bilgi edinme yolu olarak değerini tercüme hareketlerinden sonra Yunan düşüncesi ile karşılaşılınca kazandığını ileri sürmüştür.

İslam bilgi teorisinde dinleme (sema) gerçeğe ulaşmanın tek biçimi değildir. İkinci bir biçim de görmedir(ıyan). İslam bilgi felsefesinde bilgi kaynakları üzerinde durulmuş kalbin mutmain olması için görmenin iştmeden, şahit olunanın nakledilenden daha inandırıcı olduğuna işaret edilmiştir. Bununla beraber, iştimize (haber) dayalı tanıklık da çok önemsenmiş, iştimenin de görme kadar kesinlik sağladığı kabul edilmiştir. Dokuzuncu yüzyıldan itibaren kitapların ve kütüphanelerin yaygınlaşmasıyla iştimize geri planda kalmış, vicade yöntemiyle bulunan pek çok kitapta bizzat görülen değişik bilgiler dikkat

çekmiştir. Daha sonraki zamanlarda tıp ve astronomi gibi disiplinlerin gelişmesi, tercüme ile edinilen kitapları ‘bizzat görmekle’ mümkün olmuştur.

Bu bölümde, gözleme dayalı bilgi verilerinin bilgiyi yönetmesine en iyi örneğin Coğrafya bilgisi olduğu kanaati ile iddia ve tespitler bu bilim üzerinden yapılmaktadır. Yani bu bölüm, coğrafyacı seyyahların incelenmesine ayrılmıştır. Görmeye dayalı bilginin daha deneye dayalı bir bilgi olduğu savunulmakta ve Müslüman âlimlerin deneme ve gözlemlemeye nasıl başladıkları ve bunu nasıl bir bilgi yöntemi haline getirdikleri araştırılmaktadır.

Yazar bölüme, Câhiz’in (v.255/868) İslam bilgi felsefesinde görmenin (nazar, iyan, şahadet vs.) pozitif bilgi aracı saygınlığına ulaşmasındaki rolünü uzun uzun anlatarak başlamaktadır. Câhiz, bilimsel bir bilginin “kuşku” ile araştırılması gerektiğini, (eleştirel düşünme) kuşku uyandıran bilgileri ispat etmenin yolunun doğrudan gözlem (iyan) olduğunu savunmuştur. Olağanüstü doğa olaylarını uydurma haberler yerine deneylere ve uzun soluklu gözlemlere dayalı akılcı ve bilimsel açıklamalarla yorumlamak gerektiğini vurgulamıştır. Ancak duylara dayalı bilginin yanılabilirliği ihtimalini de kabul etmiş, bu sebeple bu bilgileri duyuları araştırma (tebeyyün) gücüne sahip bir hakeme, yani aklın yetisine sokmak gerektiğini belirtmiştir. İnanılması akla yatmayan bilgilerin sadece vahiy kaynaklı olursa doğru kabul edilebileceğini ama mitsel anlatıların uydurma olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre görmenin bilgibilimdeki yerini önemsemek, işitmeyi devre dışı bırakmak demek değildir. *Autopsia* kavramı, içeriği doğrulayan senedler bulunduğunda sözlü şahadeti de reddetmez. Kökeni doğru olan ve gerekli biçimde aktarılmış bir haber, gerçeği, gözlem (iyan) kadar iyi belirtir ve muhatabını tatmin eder. Bunu yanında sıradan insanların (avamın) şahadetleri ‘gördüm’ deseler bile kabul edilebilir değildir, çünkü onlar mantık etkinliğine alışkın olmadıkları için duru bir görüşe sahip değildirlen.⁸

Tanıttığımız kitabın konu bağlamında yazarının böyle uzun uzun Câhiz’in bilgi edinme ve *autopsia* hakkındaki görüşlerini anlatmasının sebebi, onu bir yerinden Coğrafya’ya bağlayacak olmasıdır. Câhiz bir coğrafyacı değildir ancak Büyük Kentler Kitabı’nda (*Kitabü’l-Emsar*) bu bilimi matematik ve astronomik yapısına ek olarak beşerî coğrafya ile tanıştırmıştır. O birbirinin devamı olan eserlerinde coğrafyayı ‘hesaplanabilir’ üsluptan çıkararak ‘görme deneyimine yani seyahate dayalı’ bir üsluba çevirmiştir. İnsan, toplum ve çevreyi ilişkilendirmiş, bu yeni bakış açısına özel bir edebiyat da önermiştir. Gözlemi önerdiği halde neredeyse hiç gözleme dayanmadan, masa başında yazılan bu eser, sonraki

⁸ Bu bölümde yazar Câhiz’i, bir konu hakkında derlenen ve/veya nakledilen bilginin mutlaka eleştiriye tabi tutulması gerektiğini savunuyormuş gibi göstermiştir. Sonradan böyle de olmadığını ifade etmeye gerek görmüş olmalıdır ki, onun “kulağa doğrudan ulaşan sözlü veriyi” de yadsımadığını belirtmek zorunda kalmıştır. Câhiz haber kaynaklarının (râviler) güvenilir olmasına vurgu yaparak haberin kimden alındığını da önemser, haber verenin ilimle ilgisi olmayan sıradan insanlar olması durumunda “mantık etkinliğine alışkın olmadıkları için” duru görüşten mahrum oldukları iddiası ile onlardan alınan bilgilere kuşku ile yaklaşır. Bu durum onun görmeye dayalı bilgiye de kuşku ile baktığını gösterir. Bu durumda Câhiz’in tam olarak önerdiği, “duyma” kadar “görme” ile edinilen bilgiyle ilgili olarak da eleştirel olabilmektir.

coğrafyacıların eleştirilerine rağmen onların ana kaynağı olmuştur. Câhiz'a göre sözlü rivayet edilen haberler, varlıkları ile değil, vakıya sağladıkları katkıyla anlamlı ve gereklidir. İnsanın sözlü rivayetleri mantık süzgecinden geçirebilmesi için o mantık ufkununun, tecrübe, sınama, (ihtibar) tercih (ihtiyar) gibi imkânlarla genişletilmesi gereklidir. Bu da seyahatle mümkündür, zira ülkeler hakkında bilgi edinmek ve her türlü toplumsal konumdan insanla ilişki kurmak, mantığı eğiten bir eylemdir. Câhiz bu kitapta coğrafyacılar doğrudan gözlem aracılığı ile edinilmiş tasviri bilginin nasıl anlatılacağını öğretmiştir: "Gördüm... Gözlemlerim... Kıyasladım... İnceledim... Saptadım... vs..." Görme duyusu ile inandırma arasındaki gerekli bağları kurmaya ve anlatılanların gerçekliğini kanıtlamaya yarayan bu ifadeler, sonraki coğrafyacıların anlatımına yol açmış, örnek olmuştur.

Câhiz'in haleflerinden Mes'ûdî (v.345/956) de coğrafyacının ne kadar çok seyahat ederse o kadar güvenilir haber vereceğini savunmuştur. Ona göre de -halefi Câhiz gibi- her "gördüm" diyene inanmamalı, bazı görmeleri geçerli, bazılarını geçersiz saymalı, bazılarını da ihtiyatla davranmalı ve bilgileri kişisel yorum ve çabalarla (içtihat) ve seyyahlık deneyimleriyle değerlendirmelidir. Bu değerlendirmelerde esas alınan, "gördüm" diyen kişinin nitelikleridir. Akli başında, yaşını başına almış, seyahate dair deneyimi olan (hatta gazaya da katılmış) kişiler en güvenilir şahitlerdir.⁹ Mes'ûdî'yi önemli kılan Câhiz'in bilgi edinmek için görmeyi önemseyen tezlerini doğrulamış olması değil, bu gördüklerini yazarak seyahat edebiyatı oluşturmaya öncülük etmesidir. Böylece edebî bir tür olarak seyahatnamelerin yazımına başlanmıştır.

Bu bölümün bizim açımızdan en dikkat çekici tarafı yazarın Mes'ûdî'nin bilgi anlayışını antik Yunan bilginleri ile karşılaştırması ve ulaştıkları bilgi aynı bile olsa aralarındaki bilgi edinme metodlarındaki farkı ortaya koymaya çalışmasıdır. Bu sırada Yunan bilginler ile Müslüman âlimlerin "işitmeye dayalı", "görmeye dayalı" ve "kitaplarda bulunan" bilgileri nereye koyduklarını ve ne kadar değerli bulduklarını karşılaştırmaktadır. Bu karşılaştırma sayesinde Müslüman âlimlerin ürettiği bilgi, antik Yunan bilginlerinin aradığı bilgilerle uç uca eklenmiş olmaktadır.

Yazar, bu uzun girizgâh ile Câhiz ve Mes'ûdî'yi ele aldıktan sonra onların açtığı yolda devam eden üç seyyah coğrafyacısını kıyaslayarak incelemesine devam etmektedir: Yâkûbî, İbn Havkal, Mukaddesî/Makdîsî. Yâkûbî'nin eseri Müslümanlar tarafından yazılan ilk coğrafya kitaplarından. Pek çok İslam diyarını gezen bu bürokrat-coğrafyacı, İslam'da ilk kez coğrafyacılık yapmak üzere seyahat eden ve kitabını kendi seyahat deneyimleriyle oluşturan kişidir. Ancak bu seyahatleri bizzat görmek için yaptığını hiç söylemediği halde, kendisine bilgi verecek başka adamları bulmak için yaptığını söylemektedir. Yani

⁹ Hem Câhiz'de hem de Mes'ûdî'de net olarak görülen "görmenin" ve "duymanın" iç içe geçmiş olduğudur. Zaman içerisinde "işitmeden" "görmeye" doğru bir eğilimin olduğu anlaşılmaktadır. Zira "görme" aklın ve mantığın işletilmesine de fırsat vermektedir. Ancak görülen odur ki yazar, ısrarla bu iki yöntemi birbirinin alternatifi olarak sunmaktadır.

ne kadar görmeyi önemse de hala dinlemeye ve rivayet almaya meyillidir. Bu rivayetleri, ravilerin bilgilerini kıyaslayarak, sağlamasını yap(tır)mak yöntemiyle almıştır. Coğrafya onunla üç alana ayrılmış, siyasal, toplumsal ve fiziksel coğrafya haline gelmiştir. Yazar, Yâkûbî'nin eserini bir edebi düz yazı olarak değil, bir döküm sıralaması şeklinde yani adeta bir rapor olarak düzenlediği kanaati taşımaktadır. Ona göre Yâkûbî'nin başlattığı yöntem her ne kadar kendisinde tam olarak gelişmediyse de kendisinden sonra gelen coğrafyacılar bu bilgibilim değişimini eserlerine yansıtmıştır. Bu sebeple örnek olacak diğer coğrafyacılarından birisinin de İbn Havkal olduğunu söylemekte ve onun kitabı üzerinden tespitlerine devam etmektedir.

İbn Havkal coğrafyayı somut bir bilim olarak ele almıştır. Kendi araştırmaları ve kişisel soruşturmaları sayesinde her ülkede, geçtiği her yerde, “şeylerin gerçek halini” betimleyerek eserini oluşturmuştur. Anlatısını da sürekli olarak “kaydettim”, “gösterdim”, “verdim”, “belirledim”, “derledim” diyen, sözlerine sahip bir üslupla düzenlemiştir. Haber kaynaklarının dedikodularına, cahil seyyahların yalanlarına prim vermemiştir. Yazar, İbn Havkal'ın sadece tasvir şeklinde anlatılarla yetinmediğini, haritalar da çizdiğini tespit ettikten sonra âlimin tüm bu anlatı ve çizimlerinin gerçekliğine dair sorunları seyahatle giderdiğini savunmaktadır. Onun seyahati deneysel bir araştırma haline getirdiğini, böylece bilginin toplanmasını, doğrulanmasını ve düzenlenmesini denetim altına aldığını, bu denetlemenin de tutarlı bilgiyi ürettiğini düşünmektedir. Yazara göre İbn Havkal'la başlayan yeni coğrafya, matematik ve astronomiden ayrılmış, deneysel olmaya başladığı için coğrafya yazarları uzun seyahatler yapmak durumunda kalmıştır.

Yazarın bu bölümde ele aldığı bir diğer seyyah-coğrafyacı beşerî coğrafyanın en olgun temsilcisi olan Mukaddesî'dir. O tartışmasız, çağının coğrafyacıları içerisinde seyyah kimliğini gerçek anlamda hak eden kişidir. Mukaddesî eserini “birinci elden gördüğü, anladığı, tanıdığı ve kaydettiği” bilgilerden oluşturduğunu ifade etmiştir. Bu sebeple doğru coğrafi bilgi için iki kaynağın vazgeçilmez olduğunu savunur: İşitme ve yazı... Kitabını ise üç bölümden oluşturmuştur: Bizzat gördükleri, güvenilir kişilerden duydukları, konuya ilişkin kitaplarda buldukları... Bu sıralama onun bilgi kaynağı anlamında haberi önemseme sırasını da gösterir. Yazar, Mukaddesî'nin, bilginin doğrulanması için nakledilmesi, diğerleriyle karşılaştırılması ve çatıştırılması gerektiğini düşündüğünü, bunun için de seyahat yaparak haber kaynaklarının yanına gittiğini savunmaktadır. Böylece o, gittiği yerlerde hem kendisi gözlemler yapmış hem de o bölgenin meşhur kitaplarını ve kütüphanelerini taramıştır. Yazar, Câhiz'den ve Mukaddesî'den yaptığı alıntılar yorumlayarak son noktayı şu şekilde koymuştur: “Arap-İslam kültürünü kitap uygarlığına dönüştüren kültürel devrim, yazılı kitapları ve hatta siyasi arşiv belgelerini de bilgi kaynağı haline getirmekle mümkün olmuştur. Bu yeni kültürün yükselişine pek çok etken katkıda bulunmuştur. Tektarıncı bir vahiy, kitaplı bir gelenek, varlığı her yerde hissedilen merkezi bir idare, vahyin sırlarını çözmeye çalışmak için yapılan ve giderek gelişen bir entelektüel etkinlik, büyük ölçüde demokratikleşmiş bir eğitim, geniş kamusal ya da yarı kamusal

kitaplıklar ve bu kitaplıklar arasında oluşturulan kitap ağı... Ayrıca imparatorluk kâğıt üretimi tekniklerine de hâkimdir.”

Allah Katına Ermek

Bu bölümde sûfilerin seyahat anlayışları ve seyahati nasıl algıladıkları incelenmiştir. Yazar, onların seyahate yüklediği deneysel işlevin incelenmesiyle seyahatin bir ilim uygulaması olarak kavranmasının derinleşeceğini düşünmektedir. 8. yüzyıl, İslam sûfilerinin çölleri, arayışlarının amacı haline getirdikleri dönemdir. Onlara göre uçsuz bucaksız çöllerde kalmak veya dağlarda gezmek Allah'a yakınlaşmanın bir biçimidir. Onlar diğer ilim taliplerinin aksine, bilinen ve kabul edilen yerlerde bilinen kişilere ulaşmak için değil de hem her yere hem de hiçbir yere doğru yolculuk yaptıklarını, hadis veya dil için yapılan yolculukların kendilerini sınırladığını, bilinenin (zahir) değil bilinmeyenin (batın) peşine düştüklerini söylüyorlardı. Yazar, bu seyahat tecrübesinin keşifliğe ve manastır hayatına öykünme olduğunu iddia etmektedir ve o dönemde çöllere düşenlerin veya dağlara kaçanların sadece Müslümanlar olmadığı teziyle bu iddiasını ispatlamaya çalışmaktadır. İslam kelamcı-sûfileri için seyahat, zühdü derinleştirmenin aracı haline gelmiştir. Kuşeyrî'ye göre seyyahlığın anlamı itibar ve istibardır. İtibar, kendini eğiterek etrafında gördüklerini kavramak ve onlardan ibret almaktır. İstibars ise, varlıkların ve şeylerin derinliğine nüfuz ederek onların batınını tanımak için sezgileri kuvvetlendirmek demektir. Yazar, her iki terimin de görmeyle ilişkisini kurmakta ve sûfilerin bilgi kaynağı olarak en çok görmeye itibar ettiğini söylemektedir. Sûfilerin bu “görme” deneyimleri onları, doğa içerisinde olup biteni (ayat) seyretmeye ve hayran olmaya, bunlar üzerinde tefekküre dalmaya götürmüştür. Bu incelemeler ve ibret almalar, sonunda, “Acaib” adındaki edebi türü ortaya çıkarmıştır.

Bazı sûfiler seyahati kişisel yolculukları için şart koşarken bazıları da olduğu yerde oturmayı daha evla görmüştür. Ancak sûfilerin çoğunluğu gezginliği önemsemiş ve uygulamıştır. Dahası Ortaçağ'da İslam tasavvufundaki ortak kamu seyahatin velayete erişmenin koşulu olduğudur. Aynı zamanda çöl seyahati sûfiye Allah'a teslimiyeti, itaati ve tevekkülü öğreten en etkili yöntemdir.

Yazar, sûfilerin çoğu için seyahatin vazgeçilmez olduğunun bir göstergesinin de kullanılan terimler olduğuna dikkat çekmektedir. “Tarik” yol, yöntem demektir. İlahi arayış bir “güzergâh”, bir “yol,” yani “tarik”tir. Mürit ise “salik”tir; Allah'a “vasıl” olmaktadır. İslam tasavvufunun söylemi bir seyahat söylemi olarak karşımıza çıkmaktadır. “Yollar”, “izler”, “makamlar”, “doğrultular”, “menziller” bu ilmi disiplin içinde kullanılan kelimelerdir. İslam zahitleri deneyimlerini “yol alma” terimi ile ifade etmişlerdir. Yazar, sûfiliğin sistemleştirilmesi dönemi olan bu çağdaki bütün girişimlerin sözel ifadelerini seyahatten aldığını tespit etmektedir. Sufiler için seyahatin amacı, bilgiye ulaşmak değildir. Allah'a ulaşmaktır. Onların nihaî menzili “göğe yükselmek” veya “çölleri aşmaktır.”

Yazar sûfîlerin, seyahat için daha çok Suriye topraklarını seçtiklerini, çünkü bu toprakların diğer üç ilahi dinde de kutsal sayıldığını iddia etmektedir. Peygamberin buradan miraca çıkması sebebi ile bu toprakların faziletli sayıldığını, sûfî kaynakların da bu toprakların faziletine dair pek çok haber içerdiğini savunmaktadır. Bu haberlerden bazılarında bu bölgede seyr-i sülükünü tamamlayan pek çok “abdal” bulunduğu da haber verildiğini söylemektedir. (ricalü'l-gayb) Yazar, aynı zamanda Bizans'ın sınırlarında kalan bu bölgede oluşturulan ribatlarda cihat yapmak üzere buraya gelen ama bu arada tefekkür ve inceleme de yapan ve çoğu zahitlerden oluşan âlimler topluluğunun, İslam sûfîliğinin kalıcı örgütlenme biçimini oluşturduğunu, sûfî medrese ve tekkelerin de ilk defa buralarda kurulduğunun anlaşıldığını ifade etmektedir.¹⁰

Sınır Boylarında İkamet (Murabata)

Müslümanların seyahat biçimlerinden birisi de cihat için yollara düşmektir. Yazar, Ortaçağ'da, Müslümanlar arasında murabıt olmanın kıymetini ortaya koymakta ve bu bölümde âlim-mücahit karakterini taşıyan seyyahları incelemektedir. “Sınırdaki ikamet etmek” demek olan murabata kültürünün bilgiyi (ilmi) uygulanabilir hale getirdiğini ve davranış biçimleri ürettiğini iddia etmektedir. Muhaddislerin ortaya koyduğu, cihadı yücelten hadisleri uygulayabilmek isteyen bazıları, erdemli bir davranış yapmak adına cihada çıkmış ve bu davranışları da toplumda çok rağbetle karşılanmıştır. Ona göre cihat fikri ilk yüzyıl âlimlerinde yoktur, çünkü onlar ilmi ve içtihadı cihattan daha değerli bulmuşlardır. Ancak sonraki yüzyıllarda, ünlü âlimler, seyahatleri esnasında ribatlara da uğramış ve murabıt olmuşlardır. Bu ribatlarda öğrenim aşkına kalmışlar, gerektiğinde savaşa da katılmışlardır. Onların bu meşgalesi, halk tarafından da kabul gördüğü için daha sonraları kendi edebiyatını ve kahramanlarını oluşturmuştur.

Bölümün başında cihat fikrini geliştiren hadislerin ne zaman ortaya çıktığı sorgulanmakta ve o dönem gezgin âlimlerin murabata ve mücavere (hacc kafilesi) konusundaki ihtilafları gündeme getirilmektedir. Sûfî çevrelerde ortaya çıkan cihada dair haberlerin ve olağanüstü kahramanlık destanlarının dinlenmesi için yolculuklara çıkıldığı iddia edilmektedir. Bölümün sonunda ise aslında cihad için sınırlara gidenlerin içinde âlimlerin sanıldığı kadar çok olmadığı ifade edilmiştir. Çünkü savaşma becerisi taşımayan kişilerin sınırlara gitmesi çok da olası değildir. Aksine âlimler sınır boylarına daha çok din aşkına ve tedris faaliyetleri için gitmişlerdir.

¹⁰ Yazarın bu bölümdeki yorumlarını, herhangi bir terimin farklı disiplinlerde nasıl farklı okunabileceğinin bir örneği olarak okumak mümkündür. Sufilerin bilgi arayışı içindeki geniş bakış açılarıyla “seyahat” kavramı da genişletilmiş olmaktadır.

Seyahat ve Yazımı

Yedinci bölüm, seyahatle edebiyat arasındaki ilişkiyi konu edinmektedir. Yazarın merak ettiği soru çok açıktır: “Her yere çok sayıda yolculuk yapmış âlimler nasıl olmuştur da bu seyahat deneyimlerini yazıya geçirmeyi düşünmemişlerdir?” Bu soruyu tartıştığı bu bölümde yazarın vardığı ilk sonuç, seyyahların yazmak için değil, bilgiyi taşımak için gezmiş olduklarıdır. Ona göre “görmek” veya “kitapta bulmak” yerine “duymak, dinlemek” daha önceliklidir. 9. yüzyıla kadar, Müslüman seyyahlar, bilgi edinmenin geçerli yolunun dinleme (sema) olduğunu düşündükleri için, elde ettikleri bilgiyi yazıya geçirme gereği duymamışlardır. Müslüman âlimler, bilgi edinmek ya da kendilerine ulaşan bir bilginin doğruluğunu sınamak için yollara düşmüşlerdir. Böyle olunca anlatılması gereken yol boyunca görüp yaşananlar değil, edinilen bilgiler ve bu bilgilerin alındığı hocalardır.

Yazar, İslam kültüründe kitleler halinde yollara düşüp seyahatler yapıldığı halde, ilk iki yüzyılda bu yolculukların yazıya geçirilmesinin kişilerle sınırlı kaldığını tespit etmiştir. Aslında seyyahların seyahat anlatıları olduğunu ancak bu anlatıların yazı yoluyla değil, anlatı yoluyla aktarıldığını, coğrafyacıların bile muhaddislerin yöntemlerini uyguladıklarını, deneysel ilimler (tıp, astronomi, vb.) dışında diğer ilimlerin henüz görmenin (ıyan, müşahede) de bir bilgi edinme yolu olduğunu kabul edemediklerini söylemektedir. Onun iddiasına göre ilk seyahat yazıları, haber yoluyla alınmış, ikinci şahısların derlediği bilgilerden oluşmuştur. Yazar, seyahatin yazılmasının önündeki engellerden birinin de bu anlatıların kişinin kendi hayatını yazması anlamına gelmesi olduğunu düşünmektedir.

Yazara göre 9. yüzyıldan itibaren hem yazıya rağbet edilmeye başlanması hem de kitap yazım işinin atılım göstermesi sebebi ile seyahatnameler de yazılmaya başlanmıştır. Onun tespit ve iddialarına göre, ilk önce tabakat kitapları ve tercüme-i hal eserleri yazılmış, bu türler daha sonra seyahatnamelerin kapısını aralamıştır. İslam âlimleri seyahat deneyimlerini ilk önceleri mu'cem türü eserlerde dile getirmiştir. Bu edebi tür, fihristle seyahatname arasında bir türdür. Bu seyahatnamelerin yazarları, eserlerinin duygusal etkilerini artırmak için olağanüstü hadiseleri, harika olayları, dikkat çekici ortamları de anlatmışlar dolayısı ile ortaya başka bir edebi tür daha çıkmıştır: Acaib... Yazar, soyut kavramların anlaşılması için Acaib'lere başvurulabileceğini, çünkü Acaib'ler her ne kadar masalsi ifadeler içerse de coğrafya ve tarihe dair anıtları, olguları ve varlıkları içerebildiğini düşünmektedir. Yazar, seyahat anlatılarının önce “risale” formatında yazıldığını, Abbasi İmparatorluğunun yükselmesi ile birlikte ortaya çıkan edebî salonlarda yaşanan edebiyat sohbetlerinin ve ilmi tartışmaların bir ürünü olarak ortaya çıkan bu tür sayesinde görüş alışverişleri ve fikri tartışmalar yapıldığını tespit etmiştir. Bu risaleler, öncesinde yazılmayan ancak 10. yüzyılda yazılmaya başlanan seyahatnamelerin ilk örnekleridir.

10. yüzyıl, seyahatnamelerle birlikte seyahat adabının ve kurallarının da yazıldığı dönemdir. Bu bölümde yazar, Ebu Amr es-Sicistânî'nin (v. 382/992) yazdığı bir seyahat adabı kitabı üzerinden bununla ilgili oluşturulan kuralların, amacın ve sonuçların kritiğini yapmaktadır. Yazar 12. yüzyılda ise seyahatnamelerin günlükler şeklinde yazılmaya başlandığını tespit etmekte ve bu türe Ebu Bekir bin el-Arabî'nin (v. 534/1148) seyahatnamesini örnek göstererek bu eseri irdelemektedir. Yazar, ele aldığı tüm kitaplarda her ne kadar seyahate dair anlatılar yazılsa da İslam Ortaçağ'ında yazılan tüm gezi eserlerinin, görmeden (betimlemeden) ziyade duymaya (anlatı) dayandığını gördüğünü ifade etmektedir.

Aynılığın Sonuna Yolculuk

Seyahat olgusunun sonunu irdeleyen bu bölüm aynı zamanda kitabın sonuç bölümüdür. Araştırmacı bu bölümde, artık “seyahatin öldüğünü” söylemektedir. Artık hiçbir yerin “uzak” olmadığını, seyyahların kalmadığını, sadece turistlerin olduğunu ama bu turistik gezilerin insanı eskisi gibi “öteki” ile karşılaştırmadığını ifade etmektedir.

Araştırmacının sonuçta vardığı noktalar şunlardır: Batılılar seyahati ötekini tanımak için yapmışlar, bunu belli bir tür olarak yazmışlar, tüm dünyayı Batılılaştırmışlar ve nihayet seyahati öldürmüşlerdir. Çünkü onlar “başka” ülkelere seyahat etmişlerdir. Oysa Müslümanlar -genelde- inanç coğrafyaları içinde seyahat etmişlerdir. Bu seyahatleri yazmak için de pek hevesli olmamışlardır. Çünkü Batılılar, ötekinin aynasında kendi kimliğini keşfetmeye çalışırken, Müslüman seyyahlar kendini olması gerekenle karşılaştırıp düzeltmeyi hedeflemişlerdir. Bu sebeple “öteki yere” gitmek yerine “aynılık” mekânında dolaşmışlar ve aynılığı üretmişlerdir. Bu sebeple tüm İslam coğrafyasında aynı dili konuşmuşlar, aynı inancı yaymışlar, aynı kültürü yaşatmışlardır.

Bu aynılaştırma girişimindeki en öncü rolü hadisçiler oynamış ve derledikleri hadisleri topladıkları cami' türü eserlerle tektipleştirme başarılıdır. Bu başarı, pahalı ve tehlikeli seyahatler yapmayı göze alarak kazanılmıştır. Böylece bu hadis malzemesi, her zaman ve her yerde geçerli davranış kurallarını belirlemiştir. Seyahatler olmasa hadislerin tüm darü'l-İslam'a yayılması gerçekleştirilemeyecekti. Seyahatler olmasa Arap dili diye bir bilim gerçekleşmeyecek ve Kur'an'ın dili üzerinde çalışılmayacak ve Arapça sadece Araplara ait bir dil olmaktan çıkıp meşru bir İslam dili konumuna yükselemeyecekti. Diğer bilimlerle uğraşanlar ve özellikle Müslüman coğrafyacılar da bu ilimle aslında dini bir gayretle uğraşmışlardı: Kâfirler dünyasına karşı İslam imparatorluğunun ve tabii ki Araplığın tutarlı bir fotoğrafını çekmek. Bu seyahatlerle ve seyahat eseriyle memleketin sınırları çizilmiştir. Bu memleketin merkezi dini veya kültürel olan şehirler değil, siyasi ve idari olan Bağdat şehridir. Böylece seyahatler ve seyahatnameler ile Abbasilerin gücünü tekrar kazanmalarına ve İslam birliğini korumalarına hizmet edilmiştir.

Müslümanlar tarihlerinin hiçbir döneminde 8. ve 12. yüzyıllar arasındaki kadar entelektüel -ilmî- değerlendirmelerle güdülenerek seyahat etmemiştir. 15. yüzyılda ise

İslam binası kuruluşunu tamamlayıp da kuracak ve geliştirecek bir şey kalmayınca, Müslümanlarda da merak duygusu ve çıkar arzusu olmayınca, parçalanmış ve kendi kabuğuna çekilmiş İslam dünyasında seyahat, anlamını ve etkisini yitirmiştir.

Değerlendirme

Tanıtıma çalıştığımız kitap, Batılı bir “İslam âlemi uzmanı” tarafından kaleme alınmıştır. Yazar zaman zaman kıyaslamalı bir üslupla Müslüman dünyanın eski bir dönemini, tahlil etmiştir. Bir antropoloji tartışması olması bakımından kıyaslama üslubu anlaşılabilir. Ancak Doğu-Batı veya Müslümanlar-Müslüman olmayanlar hakkında yapılan bu kıyaslamaların ne kadar geçerli olduğunu tartışmak gerekir. Çünkü kitapta işlendiği kadarı ile Müslüman âlimlerin seyahat ettiği dönemde Batılıların da seyahat ettiğine dair bilgiler belirsizdir. Batılılar modernleşme sürecinin başlamasından sonra yani Müslüman âlimlerin seyahatlerinden sonra yolculuklara çıkmışlardır. Bu sebeple bu iki dönemin tarihi açıdan birbirinden farklı olduğu ve mukayesesinin sağlıklı sonuçlar vermeyebileceği unutulmamalıdır.

Bu kitapta önceden de seyahat etmeye alışkın bir toplumun İslam'dan sonra ilk yüzyıllarda çeşitli vesilelerle yoğun bir şekilde seyahat ettiği ortaya konmuştur. Eski Arap kültüründe nesep bilgileri ve şiir râvîleri bilgiyi edinmek ve aktarmak için zaten seyahat ederlerdi. Yazar kısaca bu konuya değinirken ilim seyahatlerinin muhaddislere özgü olmadığına da işaret etmiş ve seyahatle edinilen tecrübelerin bilgiyi edinme yollarından biri olarak zaten var olduğunu hatırlatmıştır. Uzun yolculuklar yapma adeti, adına “muhaddisler” denilen kişiler tarafından icat edilmese de yolculuk yapmanın bilhassa Hz. Peygamber'in uygulamalarını ve sözlerini öğrenmek ve tespit etmek üzere ona yakın olanlardan bir şeyler duymak amacıyla yaygınlaştığı ilk bölümde verilen örneklerden anlaşılabilir. Bedevîlerin kelimeleri nasıl telaffuz edip anlamlandırdıklarını bizzat onlardan duymak için yolculuklar yapılması sadece hadisleri değil Kur'an'ı anlamak için de gerekli olmuştur. Sonuçta seyahat geleneği ile dinamik ve bilimsel bir ilim geleneği de ortaya çıkmıştır.

Yazarın yaptığı bazı tespitler ve tahliller yeniden kritik edilmelidir. Çünkü zaman zaman bir tarih araştırmasının ve belirlenen konunun dışına çıkmıştır. Her biri İslam âlimlerini bile uzun süre meşgul eden ve nihayetinde uzun araştırma ve tartışmalardan sonra usul kaideleri çerçevesinde bir sonuca vardırılan pek çok konuya kısaca değinilmiş ve okuyucunun kafasında cevaplanmamış sorular oluşturulmuştur. Mesela ilim yolculuklarının başladığı 2/8. yüzyılın sonlarından önce kendilerine muhaddis denilen bir hadis âlimleri sınıfının henüz oluşmadığını, hadis ilminin ancak 3/9. yüzyılda olgunlaştığını iddia etmiştir. Kanaatimizce yazar bu noktada kendi uzmanlık alanının dışına çıkarak kavram kargaşasına yol açmıştır. Oysa hadis alanında çalışan uzmanlar Hz. Peygamber'in arkadaşlarının daha onun sağlığında bile birbirlerine onun sözlerini aktardıklarına dair örnekler verebilmektedirler. Kurumsal olarak disiplinlerin ayrışması daha sonraki yüzyıllarda olsa da hadis dinleme, yazma ve aktarma faaliyeti ilk yüzyıldan

itibaren vardır. Yazarın Abdullah b. Mesud'la ilgili verdiği örnekler ise hadis uzmanlarınca da ele alınmış, bunun Hz. Peygamber'e yalan isnat etmek korkusundan kaynaklanan bir hassasiyetten kaynaklandığı ifade edilmiştir. Ondan ve arkadaşlarından aktarılan öğretilere terimsel olarak "hadis" denmesi daha sonra olsa da ilk yüzyıllardan itibaren sahabenin Hz. Peygamber sözlerini aktarmaya gayret ettikleri ilk kaynaklardan itibaren ortaya konan ilmî bir bilgidir. Nitekim yazar da birinci bölümün sonunda muhaddislerin seyahatleri sonucu hadis ilminin nasıl bilgibilim ürettiğini, hadis ilminin gelişimi ile sadece dini değil din-dışı ilimlerde kullanılan bilgi felsefesinin geliştirildiğini ve hadise dair çalışmaların bu sürece katkı hatta öncülük yaptığını tespit etmiştir.

Aynı şekilde yazarın dil bilimleri ile uğraşan âlimleri "dindışı âlimler" olarak nitelendirmesi doğru bir ifade değildir. Dil âlimlerinin daha çok eski şair ve nespaplardan oluştuğu kabul edilebilir. Ancak hele de ilk dört yüzyılda Müslüman âlimler ilmin her dalı ile ilgilenmişlerdir. Meselâ bir coğrafyacı aynı zamanda bir fakih, bir müfessir aynı zamanda bir astronomdur. Eski Arap şiiri ve/veya nesep ilgi ile ilgilenen dil bilginleri ise zaten ilk ilmi faaliyetlerini Kur'an tefsiri için yapmışlardır. Dolayısı ile dil bilimleri Müslüman bir âlim için "din dışı" bir uğraşı değildir. Yine yazar özellikle 3. yüzyıldan itibaren seyahatleri azaltıp kütüphanelerde çalışan musanniflerin kendilerinden önce büyük zahmetlerle derlenmiş yazılı külliyata pervasızca müdahale ettiklerini iddia etmektedir. (s. 58) Bu iddianın kabulü demek, erken dönemde derlenen bilgilerin tahrif edildiğini varsaymak demek olur. Oysa ilimlerin gelişim sürecinde eldeki bilgilerin farklı bakış açıları ile yorumlanması kaçınılmazdır.

Kitabın eleştirilmeye muhtaç bir diğer tarafı da din dili tercümesine dair kısımdır. Mütercimim ilahiyat alanına dair kavramları çok iyi bilmediği anlaşılmaktadır. Ciddi bir emek fark edildiği halde bazı çeviri hatalarının kitabın kıymetini zedelediği görülmektedir. "Sened" kelimesi yerine "silsile" kelimesinin kullanılması, "hameletü'l-Kur'an" teriminin "taşıyıcılar" olarak tercüme edilmesi, "mezhep" kelimesi yerine "hizip" kelimesinin tercih edilmesi, "fitne" kelimesinin "siyasi kargaşa" olarak çevrilmesi, "rical" terimine "insan bilgisi" anlamının verilmesi bu çeviri hatalarından bir kaçıdır. Kitap, sosyal bilimlerin muhtelif alanları açısından önemli noktalara mukayeseli bir anlatımla değinen özgün bir çalışmadır. Seyahat olgusunun Müslüman âlimlerin zihin dünyasında bilgi ve bilginin değeri bağlamında incelenmiş olması kıymetlidir. İlginç ve verimli tartışmaları başlatmıştır ancak kendi alanları ile ilgili meselelerde her disiplinden ilahiyat araştırmacısının (hadis ve tasavvuf başta olmak üzere) tenkidine muhtaçtır. Meselâ yazarın beşinci bölümde sūflerin sıklıkla Hristiyan keşişlerle görüşmek ve onları bulup onlarla aynı ruhî yolculuğa çıkmak için seyahat ettikleri iddiası, İslam tasavvufçuları tarafından da ele alınmalı ve ispat edilmeli veya çürütülmelidir.

Author Contributions: Hediye GÜLTEKİN, **Conflict of Interest:** No conflict of interest was declared by the author. **Financial Disclosure:** The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça

- Ahmed Ramazan Ahmed, *er-Rihle ve'r-Rahhâletü'l-Müslimûn*, Cidde, ts. (Dârü'l-Beyânî'l-Arabî), s. 117-127.
- C. van Arendonck, "İbn Havkal", *İA*, V/2, s. 747.
- Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I, s. 366.
- Casim Avcı, "Mes'ûdî Ali b. Hüseyin", *DİA*, XXIX, s. 353-355.
- Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, Ankara 2007, s. 37, 75-77.
- Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-Ahlâki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi* (nşr. Mahmûd et-Tahhân), Riyad 1403/1983, II, s. 223-248.
- Hatîb el-Bağdâdî, *er-Rihle fî Talebi'l-Hadîs* (nşr. Nûreddin İtr), Beyrut 1395/1975, neşredenin girişi, s. 12-59.
- Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-İlm* (nşr. Yûsuf el-İş), Dımaşk 1974, s. 28, ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 1-27.
- I. Goldziher, *Muslim Studies* (trc. C. R. Barber – S. M. Stern), London 1971, II, 165-167.
- İbrahim Hatiboğlu, "Rihle", XXXV, 106-108.
- M. Mustafa A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı* (trc. Hulûsi Yavuz), İstanbul 1993, s. 21.
- M. Tayyib Okıç, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler*, İstanbul 1959, s. 99-100.
- Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri: Sülemî'nin Risaleleri* (nşr. Süleyman Ateş), Ankara 1401/1981, s. 3-19, 127-129, 133-139.
- Ramazân Şeşen, "İbn Havkal", *DİA*, XX, 34-35.
- Süyûtî, *Tedribü'r-Râvî* (nşr. Abdülvehhâb Abdüllatîf), Kahire 1385/1966, II, s. 45, 142, 160.